

Másodközlés

Első közzététel:

Hírmondó, Jubileumi kiadás – RWT 150 (A RICHARD WAGNER TÁRSASÁG LAPJA 2022), a Richard Wagner Társaság gondozásában, 2022. október 4-én, pp. 3-16.

Dr. Varga Ildikó (Varga Ildikó Rita Anna)

„mely bölcsőjében levő saját nemzeti irányunk fejlesztésére és virulására csak termékenyítő hatással lehet.”¹

A pesti Wagner-egylet alapításának 150. évfordulójára

Pest 1872-Budapest, 2022

1872. február 25., Pest. Ekkor tartották a Magyar Wagner-egylet első, alakulását célzó értekezletét. A megalapítással kapcsolatos érdekesítő és változatos körülményeket szeretné megvilágítani, eddig ismeretlen, vagy kevésbé ismert tényeket, anekdotákat, érdekességeket szeretne bemutatni ez az írás.

A honi Wagner-történet egyik fontos eseménye, az egylet megalakulásának évét megelőzően, közelebbről pedig az 1871-es év elején alakult meg a nagy német nemzetállam, ami az akkori Európa erőviszonyait jelentősen átrendezte.² Hazánkban az 1867-es kiegyezés utáni időszak hozott létre egyedülálló államszerkezetet az akkori Európában,³ amit a Deák-párt 1867-től 1875-ig tartó kormányzása követett. Több forrás is egybehangzóan állítja, hogy a pesti Wagner-egylet tikára: gróf nagyapponyi Apponyi Albert (1846-1933) volt, aki 1872-től lett a Deák-párt képviselője. Apponyi egyik legjobb barátjának tudhatta Mihalovich Ödönt (1842-1929), a pesti Wagner-egylet elnökét, akinek többek között a Zeneakadémia munkájának európai színvonalra emelését köszönheti a honi zenetörténet. Ezen intézet felállítását, finanszírozását épp Apponyi

---

¹ Magyar Újság, 1872. febr. 23, péntek, VI/48.

² Hevő Péter, Időzített bomba vagy félreértett nagyhatalom? A Német Császárság születése - Ujkor.hu, hozzáférés: 2022. 07. 18., 14:00. *A továbbiakban a hozzáférés jelölése: hf.*

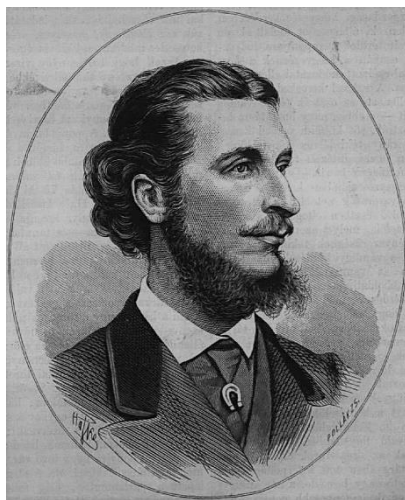
³ Teljes belpolitikai önállóság, kétkamarás országgyűlés, saját kormány és önálló nemzeti jelképek, ún.: lobogó, himnusz, ám jogi értelemben egyetlen, közös állam. Főnagytudós Zoltán-Nagy Béla, 1867-1918 Osztrák-Magyar Monarchia in Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, <https://tti.abtk.hu/terkepek/1867-1918-osztrak-magyar-monarchia>, hf: 2022. 07. 18. 14:05.

sürgette 1873-as, parlamenti szűzbeszédében.⁴ A pesti egyesület megalakításának „katalizátora” Richter János (Hans Richter, 1843-1916) lehetett, Wagner személyes jó barátja, pártfogoltja, aki 1871. szeptember 1-én kezdett munkához Pesten, a Nemzeti Színház karmestereként.

Mihalovich Ödön

Richter János

Gróf Apponyi Albert⁵

Nem lenne igazságos elhallgatnom a többi wagnerista nevét, akik az egyesület alapításánál bábáskodtak, ám róluk később. Először lássuk, milyen körülmények befolyásolhatták a magyarok életét 1870-72 körül.

---

⁴ Dr. Gróf Apponyi Albert, Emlékirataim, Ötven év, Ifjkorom, Huszonöt év az ellenzéken, Pantheon, Budapest, 1922, 39. és 40.

⁵ A képekről: Mihalovich Ödön in Muzsika, 1929/5. A kép szerzője ismeretlen. Richter János in Muzsika, 1993. 11. 01. 11. szám, címlap. Kozmata Ferenc felvétele Richter működésének pesti éveiből. Gróf Apponyi Albert in Vasárnapi Újság, címlap, 1878. május 19., XXV/20. szám, Pollák Zsigmond metsző, litográfus: Haske.

Az 1870-80-as években gyors urbanizálódás volt megfigyelhető Pesten. Az 1870-ben életre hívott Közmunkák Tanácsa 1871-ben nemzetközi városrendezési tervpályázatot hirdetett, aminek hatására kezdődött el annak a sugaras-gyűrűs úthálózatnak a kiépítése, amelynek kiindulópontja az Andrassy út volt, s amely az Operaház megépülése után, 1884/85-re fejeződött be. Ennek részeként az 1872-es évben kezdtek hozzá pl. a Nagykörút kiépítésének.⁶ 1871-ben nyitották meg Budán a Műegyetem Gépészmérnöki karát,⁷ 1872-ben pedig a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemről hoztak rendeletet,⁸ és alkották meg a Pest, Buda és Óbuda egyesítéséről szóló cikkelyt (az 1872. évi XXXVI. tc.).⁹ A Lónyai kormány 1872-ben vitte a képviselőház elé a választójogi törvényt, amelyről még a Vasárnapi Újság is írt 1872. február 25-én.¹⁰ Mind az újság, mind más források beszámoltak arról, hogy az ellenzéki képviselők hosszas beszédeket tartottak, amivel lehetetlenné tették a törvény elfogadását. Ily módon az 1873-as választások még a korábban érvényben lévő törvény szerint zajlottak.¹¹ Az 1872-ben megalkotott ipartörvény (VIII. cikk), – ami főként a kézművesipart érintette hátrányosan – létrehozásától a kritikák keresztüzében állt. Mindeközben, 1872/73 között kolerajárvány sújtotta az országot, különösen az ország keleti felében élőket.¹²

A pesti Wagner-egylet első értekezlete a farsangi szezonra esett. A Vasárnapi újság 1872. február 25-i számában számolt be arról, hogy a Vigadóban rendezett farsangi bálakon, ahol Liszt és Wagner tartja majd 1875. március 10-én nagyszabású hangversenyét Bayreuth javára, mintegy 59 873 fő vett részt, s hogy a Nemzeti február 22-én Gounod Rómeó és Júliáját játszta.¹³

1872. február 23-án és 24-én egy rövid írás jelent meg a lapokban, többségében „Felhívás egy Magyar Wagner-egylet alakítására” címmel. A Magyar Újság és a Reform 23-án, a Pesti Napló és az Ellenőr 24-én¹⁴ jelentette meg a következővel szinte minden apró részletében megegyező szöveget:

---

⁶ A századforduló három évtizede in Magyarország a XX. században, III. kötet, Kultúra művészet sport és szórakozás. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/431.html>. Hf: 2022. 07. 18., 17:47.

⁷ BME Gépészmérnöki Kar, <https://gpk.bme.hu/hu/>. Hf: 2022. 07. 18., 17:53.

⁸ 1872. évi XIX. törvénycikk in 1000-2003, ezer év, 1870-79.

<https://web.archive.org/web/20120128113744/http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=4&f=5407&param=5535#tv5535>. Hf: 2022. 07.18., 18:22.

⁹ V. ö: 6-os lábjegyzet.

¹⁰ Vasárnapi Újság, 1872. február 25., vasárnap. Melléklet a Vasárnapi Újság 8-ik számához, Mi újság rovat (A képviselőház). 19/8.

¹¹ Estók János, A sűrke eminenciás in Rubicon, A haza bölcse, Deák Ferenc, 2003/9-10. 99.

¹² Szulovszky János, A fordulópontok évtizede in Szemle, 2004/10.

https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-4/577592_szulovszky.pdf. Hf: 2022. 07. 18., 18:00.

¹³ V. ö: 10-es lábjegyzet. Ua., kivéve (Pesti farsangi statisztika) és Nemzeti Színház.

¹⁴ A szöveg néhány apró eltéréstől eltekintve mind a négy lapban ugyanúgy hangzott. Magyar Újság, Tudomány és irodalom rovat, 1872. febr. 23., péntek, VI/48. Reform, Különlélék rovat, 1872. febr. 23., péntek, III/52. Pesti

* Egy „Magyar Wagner-egylet alakítása ügyében több zenebaráttól a következő felhívást kaptuk: A hatalmas áramlat, melyet a művész-világ sarkalására Wagner Richard hullámszába hozott, a fenkölt irány, — melyet zene-költői- és műirodalmi művei kijelölnek, midőn minden nemzet művészetének általán és zenéjének különösen önerejéből, önjellegéből merített fejlesztését hirdetik, kell hogy bennünk, kik nemzeti zenénk életképességétől át vagyunk hatva, s fölvirágzását egyesegyedül önmagából lendülő erejében keressük, a legmelegebb viszhangra találjon. Ama magasan szárnyaló teremő szellem, mely a művészet vezérelveül azt hirdeti, hogy csak az a helyes nemzeti irány, mely geniusát nem hazudja bele más, rá nézve idegen nemzet jellemébe, hanem nemzetiségi

örökségét tisztán és romlatlanul megőrizvén, csak specialis szűk korlátai közül igyekszik az általános magaslatra emelkedni, az uttörő oly eszmének ígért földjét nyitja meg előttünk, mely bölcsőjében levő saját nemzeti irányunk fejlesztésére és virulására csak termékenyítő hatással lehet. Ez indított bennünket egy „Magyar Wagneregylet“ tervezésére, melynek megvalósítása azokon áll, kik zenénk s általán művészetünk emelkedését szívőkön hordják. — Célunk a föntebbiekben ki van jelölve: — Wagner tisztán nemzeti szellemben haladó zenéjének és eszméinek terjesztése és irodalmi műveinek átültetése. A „mikép“ további megvitatásra való kérdés, de működésünket első sorban azzal hisszük legméltóbban és

legcélszerűbben megkezdeni, ha törekvésünket oda irányozzuk, hogy a Bayreuthban készülő epochalis zenészeti eseménynél, a Wagnerszínház megnyitása alkalmával rendezendő mintaelőadásoknál Magyarországot művészvilágát képviseltetjük. E tervünk módozatát megállapítani lesz feladata egy értekezletnek, melyet vasárnap f. é. febr. 25-én d. u. 3 órakor a Hungaria szálloda I. em. 4. sz. a. tartunk, s melyre a hazai művészet minden barátját ezuttal tisztelettel meghívjuk. A „Magyar Wagner-egylet“ tervezői.“

15

Magyar Újság, Tudomány és irodalom rovat, 1872. febr. 23, péntek, VI/48.

A pesti Wagner-egylet megalakításának első lépése - az előbbiek szerint - a közölt felhívás volt.¹⁶ Azért az előbbiek szerint, mivel egy magát g. 1.-nek nevező hírlapíró a következőket tette közzé az Ujság¹⁷ hasábjain:

„(...) *Mihalovich* Ödöntől hallotta e sorok írója azt is, hogy (...) Nagy része volt *Apponyi* Albert grófnak abban, hogy Pesten is megalakulhatott a magyar Wagner Egyesület. Az akkor még fiatal gróf erősen agitált mágnásbarátai között, hogy híveket toborozzon az Egyesület számára.”

Nem lehet kizárni tehát azt sem, hogy *Apponyi*, még febr. 25. előtt aktív tagtoborzásba kezdett. Febr. 25-én, a „Magyar Wagner-egylet” tervezői a Hungária szállóba hívták a „hazai művészet minden barátját”,¹⁸ s az értekezletre három órai kezdettel került sor a hotel I. emeletének 4. számú helyiségében.

¹⁵ Mai helyesírással közlöm: „*Egy Magyar Wagner-egylet alakítása ügyében több zenebaráttól a következő felhívást kaptuk: a hatalmas áramlat, melyet a művészvilág sarkallására Wagner Richard hullámszámba hozott, a fennkölt irány, melyet zeneköltői és műirodalmi művei kijelölnek, midőn minden nemzet művészetének általán [itt: általában] és zenéjének különösen önjellegéből, önjellegéből merített fejlesztését hirdetik, kell, hogy bennünk, kik nemzeti zenénk életképességétől át vagyunk hatva, s fölvirágzását egyes-egyedül önmagából lendülő erejében keressük, a legmelegebb visszhangra találjon. Ama magasan szárnyaló teremtő szellem, mely a művészet vezérelvül azt hirdeti, hogy csak az a helyes nemzeti irány, mely géniuszt nem hazudja bele más, rá nézve idegen nemzet jellemébe, hanem nemzetiségi örökségét tisztán és romlatlanul megőrizvén speciális szűk korlátai közül igyekszik az általános magaslatra emelkedni, az úttörő oly eszmének ígért földjét nyitja meg előttünk, mely bölcsőjében lévő saját nemzeti irányunk fejlesztésére és virulására csak termékenyítő hatással lehet. Ez indított bennünket a „Magyar Wagner-egylet” tervezésére, melynek megvalósítása azokon áll, kik zenénk és általán [általában] művészetünk emelkedését szívükön hordják. – Célunk a főtebbiekben ki van jelölve: - Wagner tisztán nemzeti szellemben haladó zenéjének és eszméinek terjesztése és irodalmi műveinek átültetése. A „miképp” további megvitatásra való kérdés, de működésünket elsősorban azzal hisszük legméltóbban és legcélszerűbben megkezdeni, ha törekvésünket oda irányozzuk, hogy a Bayreuthban készülő epochalis [itt: korszakalkotó] zenészeti eseménynél, a Wagner színház megnyitása alkalmával rendezendő mintaelőadásoknál Magyarországot képviseltetjük. E tervünk módozatát kell megállapítani lesz feladata egy értekezletnek, melyet vasárnap f. é. [folyóév] febr. 25-én d. u. 3 órakor a Hungária szálló I. em. 4. sz. alatt tartunk, s melyre a hazai művészet minden barátját ezuttal tisztelettel meghívjuk. A „Magyar Wagner-egylet” tervezői.”

¹⁶ Sem a felhívás szövege, sem annak a Wagner-egylet megalapításában játszott szerepe nem került közlésre eddig tudomásom szerint.

¹⁷ Ujság, g. 1. *Apponyi* és a muzsika, 1933. 02. 12., 9/35.

¹⁸ V. ö: 15-ös forrás, folyószöveg.

Mende János, akit ezen a bizonyos értekezleten már az egylet jegyzőjeként emlegetnek, a Magyar Újság (eredeti helyesírással: Magyar Ujság, Politikai és nemzetgazdasági lap) hírlapírója volt. Itt érdemes megállnunk egy pillanatra. Haraszti Emil ugyanis, akinek Wagner Richard és Magyarország című könyve máig kiváló, bár korántsem mindig pontos forrása a honi Wagner-történetnek, Jánosnak nevezi az újságírót, úgy, mint tette és teszi azóta zenetörténészek, zenészek hosszú sora, beleértve id. Ábrányi Kornélt is. (pl. a Wagner-egyletről megjelent cikkeiben.)¹⁹ Az általam nemrégiben talált források szerint viszont Mende édesapjának öt gyermeke közül egyiket sem hívták Jánosnak. Mendl Vilmos (született 1802, Jánosháza) ötödik szülőtte Zsigmond Felix néven látta meg a napvilágot 1848-ban, aki nevét később Mende Bódogra változtatta meg.²⁰ Mind a Révai-, mind a Pallas Lexikon, mind pedig Szinyei József: Magyar írók élete és munkái köteteiben, valamint a Magyar Újság (Ujság) Hírlapirodalmunk 1872-ben, 1872. 12. 22., vas., VI/294. cikkében említik, hogy Mende Bódog, aki 1848-ban Jánosházán született és később nemesi címet kapott, a lap újságírója volt.²¹ Lehetséges, hogy Mendét barátai Jánosnak hívták, sőt az sem kizárt, hogy születési helye: Jánosháza mosódott valahogyan össze vezetéknevével. Mende (1848-1927) egyébiránt bölcsészeti és orvostudományi tanulmányai után lépett az újságírói/írói pályára, s 1871-ben már biztosan a Magyar Újságnál dolgozott, majd több más lap szerkesztője lett (Szombati Lapok, Nép Zászlója, Magyar Nemzetgazda, stb.), s A kincses föld címen könyvet is írt. Országgyűlési képviselőként dolgozott, sőt 1897-ben nemesi előnevet (felső-gallói) is kapott. Mivel Mende a Magyar Újságnál dolgozott, s egy forrás szerint ő, Langer Viktor és Freckay János írták az értekezletre invitáló cikket,²² így nem lehet véletlen, hogy a Magyar Újság és mellette a Reform közölte a legkorábban, 23-án, a „Magyar Wagner-egylet” értekezletére küldött felhívást.

---

¹⁹ A név a könyvemben is (Richard Wagner, Magyarország és a magyarok, 1842-1924) Jánosként szerepel.

²⁰ Kempelen Béla, Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok 2., Budapest, 1938., Mende, felsőgallai, 55. https://adt.arcanum.com/hu/view/CsaladHely_AltalanosCsaladtortenet_Kempelen_Magyarorszagizsidocsaladok_2/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=58&layout=s, hf: 2022. 07. 23., 18:48.

²¹ A Pallas nagy lexikona, 12. kötet: Magyar-Nemes, Budapest, 1896, 502.

https://adt.arcanum.com/hu/view/PallasLexikon_12/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=509&layout=s,

hf: 2022. 07. 23., 18:33. 2. Révai Nagy Lexikona, 13. kötet: Lovas-Mons, Budapest, 1915, 594.

https://adt.arcanum.com/hu/view/RevaiLexikon_13/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=595&layout=s,

hf: 2022. 07. 23., 18:34. Szinyei József: Magyar írók élete és munkái, 8. kötet, Mende Bódog

(felsőgallói), 1073-1074. oldal,

https://adt.arcanum.com/hu/view/SzinnyeiMagyarIrok_08/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=538&layout=s

hf: 2022. 07. 23., 18:50.

²² Major Ervin, Mihalovich Ödön in Tanulmányok in (MTA) Muzsika. Zeneművészeti, zenetudományi és zenekritikai folyóirat 1., 1929/5., 16.

Február 24-én a Fővárosi Lapok is tudósított az eseményről, ám a „szabvány” helyett a többi lapban megjelent szöveget értelmezte, kiegészítve némi kritikus felhanggal.²³ Az író utalt arra az idézetre, amelynek egy része jelen cikk mottója. Eszerint a Wagner-egylet alapítóinak szándéka szerint a wagneri zene tisztán nemzeti (német nemzeti) volta segítheti saját, magyar nemzeti muzsikánk fejlődését, ám hozzátette:

„(...) igen helyes, ha a magyar művészek kapcsolatot keresnek a világművészetrel való érintkezésben. Az is helyes, ha a Wagner-zenét ápolni törekcsenek, (...) Csak aztán egyoldalú kultusz ne váljék belőle, a mire a wagneristák hamar hajlandók.

(...) a mi legelső zenei szükségünk (...), hogy a magunkét igyekezzünk minél előbb fejleszteni.

Mindenesetre figyelemmel kell kísérni a keletkező Wagner-egyletet, nehogy átlépje azon határokat, melyek között haszonnal mozoghat.”²⁴

Id. Ábrányi Kornél (1822-1903), a Zenészeti Lapok főszerkesztője, aki a honi wagnerizmus vezéralakjának tekinthető,²⁵ persze csak Liszt Ferenc után, a lap 1860. aug. 8-i próbaszámában és azután is töretlen szorgalommal tudósított a Richard Wagnerrel kapcsolatos nemzetközi és magyarországi hírekről. Az 1860-as évek Wagner-generálisaként, ám ugyanakkor a magyar zenei fejlődés elkötelezettjeként²⁶ vezette „hadba” a wagneristákat²⁷ Wagnerért és a magyar „műzene” fejlődéséért. Az előbbiek fényében némileg meglepő az a hangnem, amiben Ábrányi 1872. febr. 25-én a „Magyar Wagner-egylet” megalakítását célzó értekezletről tudósít:

„Egy magyar Wagner-egylet (?) tervezői – amint a lapok utján értesülünk – egy felsrófolt stílusba burkolt felhívása! f. hó 25-én délutáni 3 órára értekezletre hívják össze a főváros műpártoló közönségét a Hungária szállodában. Hogy tulajdonképen mit akarnak, azt érdekes lesz megtudni, mert mi, kik bizonyára vagyunk olyan Wagneristák mint az anonymus tervezők, csak fából vaskarikát látunk az olyan erőlködésekben, melyek ép annak az ügynek árthatnak legtöbbet, melyet cégül tűznek ki, anélkül, hogy a magyar művészeti alapnak csak egy bakta haszna is lenne belőle.”²⁸

Ahhoz azonban, hogy id. Ábrányi Kornél és a Fővárosi Lapok cikkíróinak aggodalmai kissé érthetőbbé váljanak, érdemes röviden kitérnünk a magyar egylet keletkezése előtti kulturális/zenei előzményekre és körülményekre.

Pesten, a Nemzetiben, Zichy Antal lemondása után Orczy Bódog lett az intendáns. 1870. október 4-i kinevezése és 16-i beiktatása után úm. „nemzetközivé” kívánta formálni a színház profilját és programját, sok újítást vezetett be,²⁹ ami a legmértéktartóbban fogalmazva sem talált

²³ Fővárosi Lapok, Fővárosi hírek rovat, 1872. febr. 24., szombat, 9/44.

²⁴ V. ö: előző lábjegyzet.

²⁵ id. Ábrányi Kornél ültette át magyarra A Tannhäuser és a Bolygó hollandi szövegét, továbbá Wagner Die Kunst und die Revolution c. könyvét is. Forrás: Varga Ildikó, Richard Wagner, Magyarország és a magyarok, Magánkiadás, Pécs, 2018, 208. és 211., valamint 292. *A továbbiakban a forrás jelölése: Varga.*

²⁶ A műkritika, mint műfaj létrehozásában nagy szerepe volt, valamint ő írta az első magyar zeneesztétikai munkát is, 1877-ben. A magyar zene a 19. században című könyvében egy teljes fejezetet szentelt Wagnernek. V.ö: 25-ös lábjegyzet, 292.

²⁷ Mosonyi Mihály, Reményi Ede, Rosty Pál, Vajda Viktor, Bertha Sándor. Utóbbi az 1870-es évekre Wagner-ellenessé vált.

²⁸ Zenészeti Lapok, Művészeti újdonságok rovat, 1872. febr. 25., vasárnap.

²⁹ Az előadások után mind a rendező, mind a karmester tegyenek jelentést, a drámai előadások elején egy, a darabhoz illő nyitány játsszanak, vett a színháznak egy Bösendorfer zongorát, stb. Forrás: A renegát, báró Orczy

meleg fogadtatásra. Az 1871. március 11-i, magyar nyelvű Wagner-bemutató, a Tannhäuser³⁰ azonban még sikernek volt mondható,³¹ amit az is elősegített, hogy Liszt Ferenc a maga személyében jelent meg a 9-i főpróbán.³² A bemutatóról Ábrányi³³ és Mihalovich³⁴ is írtak.

A premier előtt csaknem egy esztendővel, 1870. március 31-i keltezéssel, Richard Wagner levelet küldött Pestre. Ő valószínűleg úgy tudta, hogy még Radnótfáy Sámuel az intendáns,³⁵ így levelét hozzá intézve egy fiatal muzsikust, Richter Jánost ajánlotta a Nemzeti Színház karmesteri székébe,³⁶ ám a szék egyáltalán nem volt üres. Richter, Wagner személyes és igen közeli jó barátja volt,³⁷ akit a mester gyakran keresztneven, vagy épp „Gesellé”-nek³⁸ szólított, neki írt leveleiben.³⁹ Richter kitűnő és rendkívül alapos muzsikusként: „abszolút hallása volt” és „az új bemutatóknak (...) kilencvenöt százalékát kotta nélkül vezényelte,” ugyanakkor rendkívül szigorúan bánt zenészeivel, bár „csak olyasmit követelt meg tőlük, amit magától is”.⁴⁰ Wagner és az ő kapcsolatát, Wagner megbecsülését tán a legszebben az a versike jelképezi, amit Wagner, Richter menyegzőjére küldött Bayreuthból 1875. januárjában,⁴¹ illetve az is – többek között – hogy a mester Richterre bízta a Bayreuthi Festspielhaus megnyitó előadásának vezénylését.⁴²

47 évig tartó karrier, 4351 fellépés,⁴³ nemcsak Wagner, hanem az egész Wagner-család szeretete, megbecsülése és egy élet, amely szorosan összefonódott mind a wagneri, mind a magyar művészettel, kultúrával és zenei élettel. Richter később, „világsztárként” sem feledkezett el hazánkról, távozása után is visszajárt vezényelni hozzánk.⁴⁴

Bódog portréja, 2013. 01. 25., 9:03. https://caruso.blog.hu/2013/01/25/a_renegat_baro_orczy_bodog_portreja, hf.: 2022. 07. 22., 9:24.

³⁰ Erkel kérte Wagnertől a Tannhäuser legújabb változatát, de Wagner a „régit” küldte el. Forrás: Richard Wagner levele Erkel Ferencnek Pestre. Kelt: 1870. jún. 28., Luzern. WBV 5611, WHL (S) 25. Forrás: Varga, 97/98. 272.

³¹ A bemutató után változó sikerrel játszották. Forrás: Varga, 102.

³² Fővárosi Lapok, A „Tannhäuser” jelmezes főpróbája 1871. márc. 10., 8/57.

³³ Fővárosi Lapok, A „Tannhäuser” zenéje. I. II. 1871. márc. 14. és 15., 8/60. és 61.

³⁴ Der Tannhäuser im Nationaltheater, Ungarischer Lloyd, 1871. márc. 14-én.

³⁵ 1869. okt. 9-én elhunyt. Forrás: Varga, 271.

³⁶ WBV 5543, WHL (S) 24. Forrás: Varga, 273.

³⁷ Kapcsolatuk kezdete: 1866. Richter ekkor Wagnernél dolgozott Tribschenben a „Mesterdalkok”-on.

³⁸ Itt jelenthet társat. ill. pajtást is. Esetleg mesterlegényt.

³⁹ Wagner Richterhez csak 1870-ben 13 levelet írt. Forrás: Richard Wagner, Briefe an Hans Richter, dearbooks, 2012, 54-82. (A Karpath-levelek újrakiadása.)

⁴⁰ Lengyel Emese, Richter János karmester – Győrből a világhírű in Magyar Nemzet, 2022. júl. 22. Hf: 2022. 07. 22., 10:12.

⁴¹ 1875. jan. 27., bár a levél keltezés nélküli. Az időpontra az esküvő időpontjából következtethetünk. WBV A437. WHL (S) 33. Forrás: Varga, 275. Egyes források szerint Richter Wagnert hívta esküvői tanúnak.

⁴² 1876. aug. 13-án Mihalovich és Apponyi is ott voltak, Apponyi minden valószínűség szerint 17-én mondta el elhíresült beszédét.

⁴³ Richter János világhírű karmester életéről jelent meg kötet in Színház online, 2022. ápr. 15., 6: 56, hf: 2022. 07. 22., 10:40.

⁴⁴ Richter 46 alkalommal vezényelte a Filharmonikusokat. Utoljára 1907. ápr. 8-án. „A hangversenyekért nem fogadott el tiszteletdíjat, csak költségei megtérítését.” Forrás: Németh Amadé, Richter János emlékezete in Muzsika, 1967. 02. 01., X/2., 17.

Richter János és ifjú hitvese, Szitányi Mária.⁴⁵

1871. július 29-én azonban Richter még nem volt világhírű és épp Bécsben dolgozott, ahová Wagner – aznapi keltezéssel – levelet írt.

„Felfogásunk szerint leginkább csak azt kell kívánnunk, hogy Ön rögtön fogadja el Pesten az állást: mint karmester és mint zeneigazgató a saját szakterületén és pályáján.”⁴⁶

És hogy miért a többes szám? Orczy Bódog Liszt Ferenc jó ismerőse/barátja volt, így vélhetően Wagnerrel egyetértésben tett arról, hogy Orczy meghívja Pestre Richtert.⁴⁷

Richter nagy lendülettel látott munkához, 60 főre növelte a zenekar létszámát, 1871. október 7-én bemutatta a Lohengrint,⁴⁸ majd saját pénzén és kezdeményezésére felújította a Filharmóniai hangversenyeket.⁴⁹ Ám a pesti sajtó már az első, novemberi hangverseny után megérezhetett valamit abból, amiről Liszt Ferenc is írt Carolyne Sayn-Wittgensteinnek 1871. nov. 19-i levelében:

---

⁴⁵ Muzsika, 1993. 11. 01. 11. szám. Kozmata Ferenc felvétele. A kép 1875-ben, az esküvő után készült.

⁴⁶ „Nach unsren Wahrnehmungen müssen wir nur sehr wünschen, daß Sie sofort die Stelle in Pest annehmen: als Dirigent und Kapellmeister sind Sie in Ihrem Fach und auf Ihrem Feld.”

Wagner levele Richternek Bécsbe. Kelt: 1871. július 29. Tribschen. Forrás: Richard Wagner, Briefe an Hans Richter, dearbooks, 2012, 82., lábjegyzet. (A Karpath-levelek újrakiadása.)

⁴⁷ V. ö: eggyel feljebb.

⁴⁸ A magyarországi bemutató: 1866. dec. 1. Vezényelt: Huber Károly. Forrás: Varga, 206.

⁴⁹ 14 Wagner műrészt, ám 22 magyar mű hangzott el Richter vezényletével az összes hangverseny műsorát összevetve. Forrás: Németh Amadé, Richter János emlékezete in Muzsika, 1967. 02. 01., X/2., 17.

„Erkel⁵⁰ és Richter a két »sarkalatos« karmester ma meglátogatott. Erkel a magyar »ancien régime«-et⁵¹ képviseli, Richter az új helyzetet (...) Wagner az istene és nem ismer mást. (...) így hát (...) az abszolút germanizmus mellett tesz hitet. (...) ki fogom kerülni a vitákat s igyekszem békében élni becsületesen és okosan.”⁵²

Richter hozzáértését mind a magyar sajtó, mind a honi zenészek elismerték, ám a németellenesség, vagy inkább az elnémetesítés ellenzése,⁵³ ill. a magyar kultúra harcos védelme 1871/72-ben újfent, vagy inkább még mindig, erősen befolyásolta a honi közvéleményt. Ezt támasztja alá Reményi lemondása a Nemzeti koncertmesteri tisztjéről,⁵⁴ valamint az is, hogy a Zenészet Lapok⁵⁵ szerint Orczy „Valóságos német kolóniát csinált a Nemzeti Színházból.”⁵⁶ Ilyen körülmények között tartották a Hungária szállóban a Wagner-egylet 1872. febr. 25-i, első értekezletét. Ennek előzményeként írt Wagner Theodor Kafkának egy levelet,⁵⁷ amelyben megemlíttette a Bécsben alakult, és tudomása szerint már virágzó Wagner-egyletet. Az 1872. jan. 2-ára keltezett levélben Wagner reagált arra a mára már elveszett Richter-levélre, amiben az állt: „(...) hogy mihelyt életbe lép a bécsi egyesület, ott [megjegyzés: Pesten] is alapítanak egy fiókegyesületet.”⁵⁸ [Írta Wagnernek Richter.]

A Zenészet Lapokban id. Ábrányi Kornél március 3-án számolt be az értekezleten történetekről. Az erősen elfogultnak és dühösnek mondható Ábrányi szerint mindössze húszan jelentek meg az értekezleten, közöttük Langer Viktor (1842-1902) zeneszerző, zenei író és Frecskay János (1841-1919) nyelvész, levéltáros, újságíró és az ipar- és iparjogvédelem szakmai nyelvének megújítója. Az eseményen a résztvevők két pártra szakadtak és nagy vita tört ki valószínűleg Richter és Ábrányi „vezényletével”, ill. között. Ennek tárgya abban állt, hogy az egylet csupán a bayreuthi színház megépítését segítő célzattal gyűjtsön össze tőkét, a bécsi „Patronatsverein” (pártoló egyesület) mintájára, vagy a hazai zenei életet is befolyásolja, természetesen Wagner égisze alatt. Richter mindkettőt szeretne volna, Mihalovich és Ábrányi viszont „csak” Bayreuth megépítését támogatták.⁵⁹

---

⁵⁰ Erkel Ferenc névleg megmaradt főzeneigazgatónak.

⁵¹ Régi rendszer.

⁵² Németh Amadé, Richter János emlékezete in Muzsika, 1967. 02. 01., X/2., 16.

⁵³ Germanizmus.

⁵⁴ Zenészet Lapok, 1871. dec. 3., 12/10, 151.

⁵⁵ Ábrányi 1871 novemberében ismét közölte Wagner 1863. aug. 8-án neki címzett levelét, amelyben kifejti, hogy a magyar kultúra és művészi zene fejlődése csak nemzeti alapon lehetséges, sőt germanizáció (elnémetesítés)-ellenes kommentált is fűzött hozzá. Forrás: Zenészet Lapok 1871. nov. 26., 12/9. 134.

⁵⁶ Zenészet Lapok, 1871. dec. 31., 12/11, 212.

⁵⁷ Richard Wagner levele Theodor Kafkának Bécsbe. Kelt: Luzern. WBV 6000 WHL (S) 26. Forrás: Varga, 273.

⁵⁸ V. ö: előző lábjegyzet.

⁵⁹ Ábrányi szavai, amelyeket az említett lapszámban közölt. „Mi részünkről, dacára, hogy első hirdetői és terjesztői voltunk hazánkban a Wagner eszmék és műiránylatoknak; kik érte gúnyt, kicsinylést, üldözést és mindenféle gúnyneveket szenvedtünk, s kik ezután is önzetlen meggyőződésből fakadó következetességgel akarjuk, s fogjuk is minden erőnkéből elősegíteni az ő geniusának elismerését: egy ily minden nemzeti alapot arcucsapó törekvést

Érdekesség, hogy Ábrányi azt megemlítette március 3-i cikkében, hogy Mihalovich Ödönt választották az egyesület elnökének és Mende Jánost (Bódogot) jegyzőnek, ám Apponyi Albertről, az egyesület titkáráról, vagy az ő jelenlétéről egyetlen szót sem ejtett.

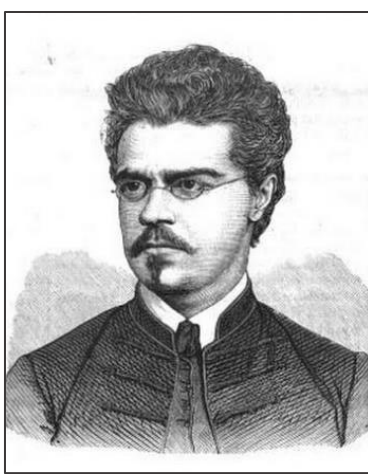
Arról viszont igen, hogy olyan egyesületnek lenne értelme, amely: „(...) az egyetemes művészeti szellemet s remekeket is felkarolná egész Wagnerig.” S a Mosonyi-„egylet”⁶⁰ erre a bázisra akart épülni Ábrányi szerint.

id. Ábrányi Kornél

Langer Viktor

Frecskay János⁶¹

---

soha nem fognánk tudni támogatni. Előttünk mindenek felett legdrágább kincs a nemzetiség, a magyar nemzeti alap [Ez ki van emelve a szövegben.] melyre minden téren kell állanunk, hogy nemzeti önállóságunkat kivívhassuk. Ha ezt önmagunk feladjuk, feladjuk nemzeti jövőnket is, főleg jelen viszonyink közt, hol úgy is minden oldalról elnyelés fenyegeti a magyar nemzetiséget. Ily áron – legalább nekünk – nem kell a kultúra s még Wagnerismusból reményelt Művészeti megváltás menyországáról is készek lennünk lemondani, mert itt Magyarországon először magyaroknak [Kiemelve.] s csak aztán kell lennünk művészeknek. [Kiemelve.] A ki ezt nem érti, vagy nem akarja érteni, az menjen idegen hazába működni, s az arany kosmopolitikus lángja mellett akár elolvadhat aztán wagneri lelkesedésében.” Zenészet Lapok, 1872. márc. 3. Címlap.

⁶⁰ A Mosonyi Társaság 1870. nov. 20-án tartotta alakuló ülését, de végül nem jött létre. Elnöke – akitől a megalapítás eszméje származik - Orczy Bódog volt, pártfogó-elnöke Liszt Ferenc. Bizottsági tagok: id. Ábrányi Kornél, Reményi Ede, Mihalovich Ödön, Hollós László, Koltay Jakab és Langer Viktor. Források: Varga, 105, hivatkozással Haraszi, 366.

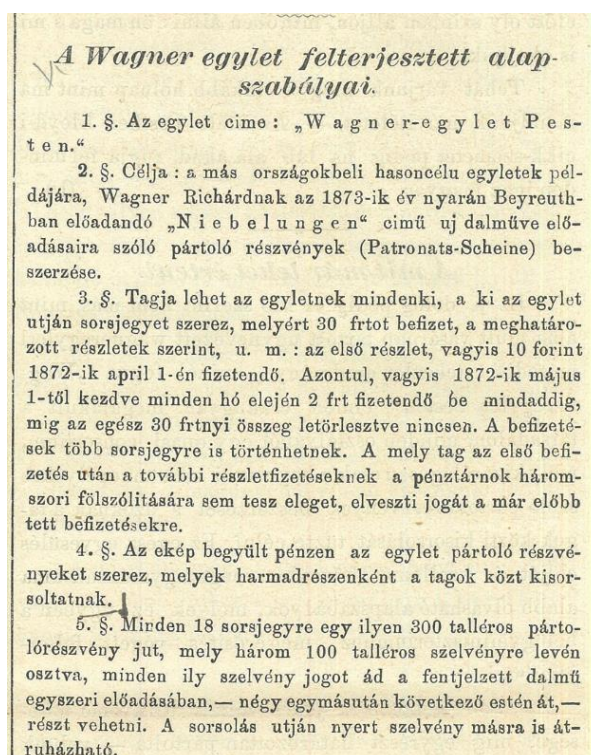
⁶¹ A képekről: id. Ábrányi Kornél, 1902. okt. 19., 49/42, a szerző ismeretlen. Langer Viktor, Ország-Világ, 1895. április 14., 16/15, a fényképész ismeretlen. Frecskay János, Igazmondó, 1871. 303. I., a szerző ismeretlen.

A Zenészeti Lapok márc. 3-i lapszámában írt arról is, hogy Richter február 28-án hangversenyt⁶² rendezett Wagner és Bayreuth javára:

„Richter János negyedik nagy zenekari hangversenye Febr. 28. ment végbe a vigadó nagy termében nagy számú közönség részvétele mellett. Ez volt ama hangverseny, melyet Richter, Wagner javára rendezett – habár a falragaszokon nem is volt jelezve – s melyben a nemz. színház zenekari tagjai minden díj nélkül működtek közre, beigazolván az által, hogy egy idegen cél s egy teljesen német érzelmű karmester privát szeszélyének a kielégítése, elébbvaló előttök, mint a hazai célok bármelyike. Ha nem hát jó lesz majd erről annak idején megemlékezni.”

A koncert bevételéből Richter 1000 forintot küldött el Wagnernek, 500 forintot pedig a Hazai Zeneművészet Segélyegyletének utalt át. Az 1000 forint mellé a zenekar tagjai szívélyes üdvözlöt is csatoltak Haraszti szerint,⁶³ amelyet, s a zenészek helytállását Wagner 1872. márc. 12-i levelében köszönt meg.⁶⁴

Szintén a március 3-i számban írt Ábrányi arról, hogy az egylet egyik célját végül a 300 talléros pártoló részvények (Patronatscheinok) vásárlásában és azoknak a részvényesek közti kisorsolásában állapították meg, s egyben meg is jelentette a Wagner-egylet alapszabályait, amelyeket felterjesztettek miniszteri elfogadásra. Az alapszabályok megalkotásában egy öttagú bizottság vett részt, melynek tagjai Mihalovich Ödön, id. Ábrányi Kornél, Langer Viktor, Freckay János és Mende János (Bódog) voltak.⁶⁵ Érdekes, hogy az eseménnyel kapcsolatosan Apponyi Albert gróf neve ismét nem merült fel.

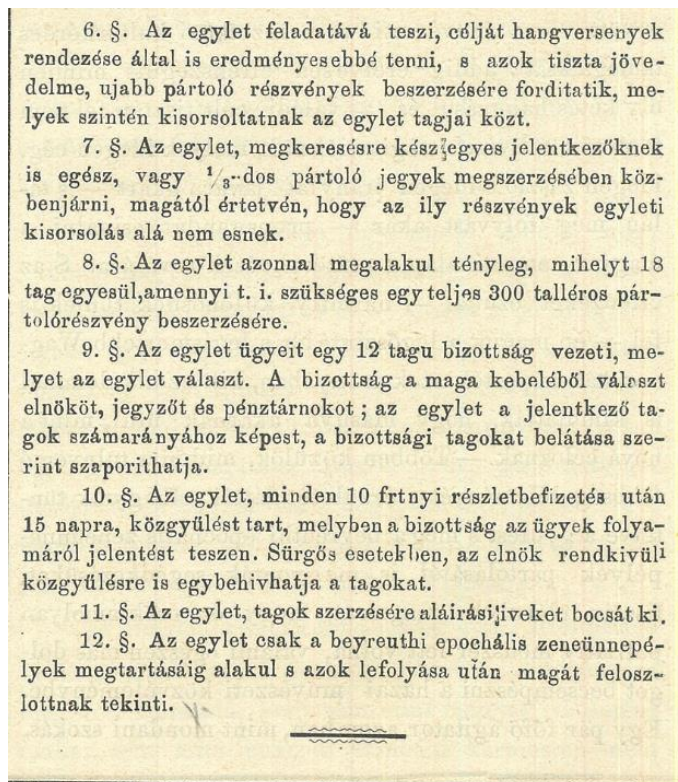

⁶² Műsoron voltak: A nürnbergi mesterdalmokok nyitánya, előjáték a III. felvonáshoz, kvintett a Mesterdalmokokból (Selig, wie die Sonne-magyarországi bemutató) és a Huldigungsmarsch. Forrás: Varga, 107.

⁶³ Haraszti, 366.

⁶⁴ Richard Wagner levele Richter Jánosnak Pestre. Kelt: 1871. márc. 12., Luzern. WBV 6075, WHL (S) 27.

⁶⁵ Haraszti, 363.

Az egyelet alapszabály-tervezete. Zenészeti Lapok, 1872. márc. 3.

Az alapszabály-tervezet megjelentetésére a fővárosi sajtó jelentősebb lapjai közül a Fővárosi Lapok és a Magyar Újság reagáltak.⁶⁶ Közülük is a Magyar Újságban jelent meg az, hogy a Wagner-egylet második értekezletére, amelyen az alapszabályokat megfogalmazták, március 3-án délelőtt került sor.

Aznap a Borsszem Jankó élclap is írt a Wagner-egyletről:

„ÁBRÁNYI: Hát, barátom, ez ellen a Wagner-egylet ellen nem teszünk valamit?

REMÉNYI: Hjah, a Wagnernek megtiltani nem lehet... [Utalás Petőfi versére: A virágnak megtiltani nem lehet...]

PLOTÉNYI: De lehet a Richternek!

ÁBRÁNYI: Richter? Richter! ... ez az ember tulajdonképpen mi jogon létezik egyáltalán? Nem emlékszem, hogy a bírói kineveztetések idejében olvastam volna az ő kineveztetését a *Közlönyben*. [A Richter-szó bírót jelent.]

REMÉNYI: Biz igaz a! Tán nincs is kinevezve és csak úgy bitorolja a Richter címet.

ÁBRÁNYI: Utána kell jánom! Leleplezem a turpisságot. Hiszen, kérem szépen, ez a Richter már valóságos Scharfrich[t]er! [A Scharfrichter szó jelentése: hóhér.] Reményit kiszorítja Beethovennel, engem kiszorít

⁶⁶ „A Wagner-egylet egyelőre csak 15 óra alakult, 30 frt tagdíjjal bayreuthi ünnepi előadásokra pártoló jegyeket szerezve, azokat a tagok közt kisorsolja.” Fővárosi Lapok, Fővárosi hírek rovat, 1872. márc. 05., 9/52.

„A Wagner-egylet alapszabálykészítő gyűlése tegnap d.e. a müncheni és egyéb németországi egyletek mintájára állapította meg szabályait.” Magyar Újság, Krónika, Pest, márczius 4. 1872. márc. 05., VI/52.

Wagnerrel. Skandalum! Még ha Beethovényi és Wagnényi volna legalább, hogy a magyar zene meg volna mentve a komponisták neveinek fermátái [korona, itt inkább végződés] által!”⁶⁷

A fenti diskurzusra valójában nem került sor. A kitalált beszélgetés azt kívánta sugallni, vagy arra kívánt rámutatni, hogy Wagnertől, a Wagner-egylettől, sőt Beethoventől is féltették a magyar zenét a honi zenei élet prominens képviselői – az írás megalkotója szerint, vélhetően a közhangulatra reagálva – s az újságírónak egyben Richterről is meg volt a maga véleménye.⁶⁸ A fenti „szösszenetet” még érdekesebbé teszi, hogy annak szereplője három „alapító” magyar wagnerista volt. Így az is lehet, hogy „beszélgetésükben” nem is annyira Wagner, sokkal inkább a „szemellenzős wagnerizmus” [saját kifejezés, nem idézet] és az elnémetesítés „réme” ellen, ill. a magyarság és a magyar kultúra mellett „emeltek szót”.

A Wagner-egylet második értekezlete azonban minden ellenállás és kételkedés ellenére megtartott, az alapszabályokat megalkották, azokat fel is terjesztették miniszteri elfogadásra s megalkotásukban id. Ábrányi Kornél is részt vett.

A Wagner-egylet megválasztott elnöke, Mihalovich Ödön (1842-1929) a Borsszem Jankó satirikus írásának legalább két szereplőjével, Ábrányival és Reményivel is jó kapcsolatban állt, pl. ott volt Reményi és Fáy Gizella esküvőjén 1872. febr. 10-én,⁶⁹ élete és művészete pedig ezer szállal kapcsolódott Richard Wagnerhez.⁷⁰ Identitását tekintve horvát, magyar és német volt, naplóját németül írta,⁷¹ de a magyar zene, zenei élet és kultúra mellett kötelezte el magát. Zeneszerzést először, szintén egy wagneristánál, Mosonyi Mihálynál tanult,⁷² s bár jelen volt a Tannhäuser 1862. márc. 6-i, pesti, eredeti nyelvű bemutatóján, wagneristává Wagner első pesti látogatásakor, 1863-ben vált.⁷³ Így írt erről naplójában: „A benyomás olyan lenyűgöző volt, [hogy] azonnal lelkes tisztelőj[évé] és követőj[évé] [váltam] a wagneri zenének.”⁷⁴ A naplóban közölte azt is, hogy Wagnerrel – úgy, mint későbbi jó barátjával, Hans von Bülow-val –

---

⁶⁷ Borsszem Jankó, Ányi-ényi, 1872. márc. 3., 5/218. 8. Mai helyesírással. Közölte: Bozó Péter, „A Wagnernek megtiltani nem lehet”, A zeneszerző fogadtatásának komolytalan aspektusai a Borsszem Jankóban, in Magyar Zene, LVII. évfolyam, 1. szám, 2019. február, 37-38.

⁶⁸ Plotényi Nándor, Reményi volt tanítványa, kiváló hegedűs és Wagner személyes ismerőse volt.

⁶⁹ Az információ Mihalovich naplójában. Elveszett. Forrás: Major Ervin, Mihalovich Ödön in Tanulmányok in (MTA) Muzsika. Zeneművészeti, zenetudományi és zenekritikai folyóirat 1., 1929/5., 14. *A továbbiakban a forrás jelölése: Major.*

⁷⁰ Levelezett Cosima Wagnerrel (14 levél a Liszt-hagyatékban, Liszt Ferenc Kutatóközpont), Mathilde Wesendonck-kal (41 levél), stb. Windhager Ákos, Mihalovich Ödön pályaképe, Doktori disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2010, 156, 287. *A továbbiakban: Windhager.*

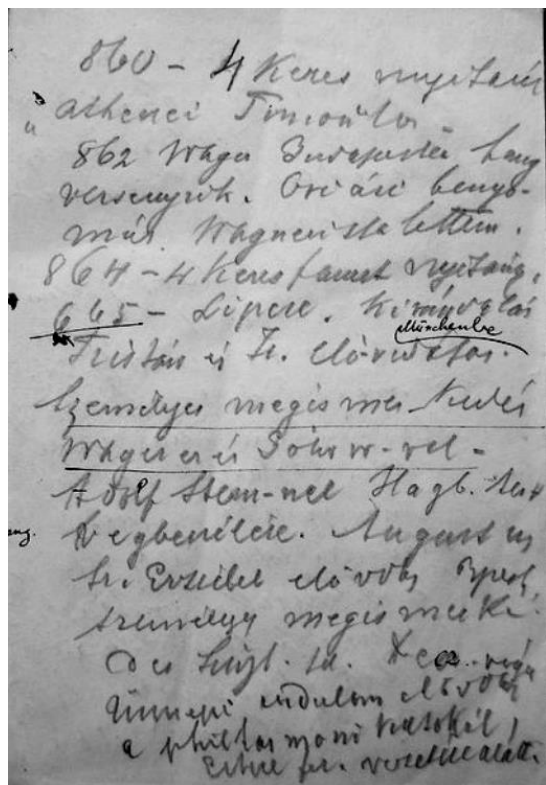
⁷¹ Major, 7.

⁷² Major, 8/6-os lábjegyzet.

⁷³ Mihalovich következetesen azt írta naplójában, hogy Wagner első hangversenyeit 1862-ben adta Pesten.

⁷⁴ „Der Eindruck war überwältigend; sofort enthusiastischer Verehrer u. Anhänger Wagner’scher Musik.“ Major, 8.

személyesen 1865-ben, a Trisztán és Izolda müncheni bemutatója után ismerkedett meg,⁷⁵ s még ez év augusztusában Liszt személyes ismerőse is lett.⁷⁶ Ezekről az eseményekről valószínűleg 1872-ben írt magyar nyelvű életrajzi vázлатаiban is:

Mihalovich életrajzi vázlatának az előbbiekhöz kapcsolódó lapja.

Ahogy az a korábbiakban írtam, Mihailovich következetesen 1862-öt jelölte meg Wagner első pesti látogatása időpontjául.⁷⁷

Mihalovich 1869-ben költözött Pestre,⁷⁸ de Apponyi Alberttel korábban, jogi tanulmányai alatt ismerkedett meg, 1863 körül, vagy után.⁷⁹ Apponyi azt írta róla és Wagnerről, hogy: „Wagner és Mihailovich között, ha nem is a szó technikai értelmében, olyanféle viszony állott fenn, mint tanítvány és mester között.”⁸⁰ Ám aki sok szeretettel és tanáccsal, művei bemutatásával, azok kiadatásának megsegítésével egyengette karrierjét Liszt Ferenc volt,⁸¹ akit Langer Viktor, a Wagner-egylet egyik tagja is mesterének nevezhetett.

⁷⁵ Major, 8. és 8/12-es lábjegyzet. Apponyi Albert, Mihailovich Ödön, Zeneirodalmi szemle, 1895/1.

⁷⁶ Major, 9.

⁷⁷ Csak a vonatkozó részeket közlöm: „(...) 862 – Wagner Budapesten hangversenyek. Óriási benyomás. Wagnerista lettem. (...) 865 – Lipcse. Kirándulás Trisztán és Izolda előadására Münchenbe. Személyes megismerkedés Wagner- és Bülow-vel. (...)” A számok az évszámokat jelölik. In Önéletrajz (1872?), OSZK-Fond XII/1322. Idézi: Windhager 83. és 84.

⁷⁸ Windhager szerint 1870-ben. Lásd: Windhager, 118.

⁷⁹ Windhager, 34.

⁸⁰ Apponyi Albert, gr (1933), Élmények és emlékek, sajtó alá rendezte Jánoky-Madocsány Sarolta, Atheneum, Bp., 1933. 62.

⁸¹ Pl. a Hagbarth és Signe c. operájának bemutatását is Liszt segítette elő. Windhager, 100.

Az 1870-es év igen fontos volt Mihalovich életében. Április 6-án került sor első nagyzenekari önálló estjére,⁸² amelyet a közvélemény és a kritika is kedvezően fogadott. Ábrányi hat oldalas vezércikket írt róla a Zenészeti Lapokba⁸³ és utalást tett arra, hogy nem csak Wagner, hanem Berlioz és Liszt hatása is felismerhető Mihalovich szerzeményeiben, majd leszögezte, hogy Mihalovich „az új iskola tagja”, azaz „jövő zenész”. Nem meglepő módon Ábrányi a cikkben azt is szóvá tette, hogy Mihalovichnak szükséges a magyar zene felé is fordulnia, mivel „Mint a magyar haza fia és szellemi képviselője, ezzel tartozik nemzetünknek, tartozik az ügynek, és hazánk szellemi jövőjének.”⁸⁴ Nem csupán első, fontos hangversenye, hanem első irodalmi kísérlete is 1870-ből származik, amiben mesteréről és atyai jó barátjáról írt: Franz Liszt und die Beethoven-Feier in Pest (Liszt Ferenc és a Beethoven-ünnep Pesten) címmel.⁸⁵

Az 1871-es év fontos eseményei között szerepelt az április 5-e, mikor Liszt öt fiatal szerző, köztük Mihalovich és Langer Viktor egy-egy művét vezényelte a Filharmóniai Társaság élén az MTA dísztermében.⁸⁶ Sőt. Ekkor történt az a nevezetes eset is, miszerint Janina Olga Mihalovichnak adta át a pisztolyt, amivel Lisztet akarta lelőni, szerelemfélétségből.⁸⁷

1872. márciusában Mihalovich újabb önálló hangversenyt szeretett volna rendezni, ezúttal a Magyarhonban élő zeneművészek segélyegylete számára a Nemzeti zenekarával, ám a felkértek Blau Gyula hegedűs nevében Bartay Endrének, az egylet elnökének írták meg nemleges válaszukat azzal az indokkal, hogy a „zenekar nevezett zeneszerző [Mihalovich] igazgatása mellett semmi előnyös anyagi eredményt nem remélhet”.⁸⁸

Mihalovich 1872. febr. 16-i keltezéssel válaszolt Bartaynak, igen megbántott hangnemben:

Igen tisztelt Uram!

Ön, mint a „Magyarhonban élő zeneművészek segélyegyletének” elnöke, mintegy három héttel ezelőtt szíves volt a magyar nemzeti színház zenekarához oly írásbeli megkereséssel fordulni, hogy vajjon hajlandó lenne-e az, vezényelem alatt, egy kizárólag saját zenekari műveimből álló hangversenyben a nevezett egylet javára közreműködni?

Erre vonatkozólag szíves volt ön velem a nevezett zenekar tagadó választát is közölni, miáltal annál inkább meglepetve kell magamat érezni, mert már két évvel ezelőtt alkalmam volt épp ama zenekar közreműködése mellett egy hasonló — szintén jótékony célú — hangversenyt vezényelni, mely némi művészi siker mellett előnyös anyagi eredménnyel is volt egybekötve.

⁸² 1870. április 6. „Vigarda”. Windhager, 260.

⁸³ Zenészeti Lapok, 1870. Mihalovich Ödön s hangversenye, 1870. ápr. 10., X/28.

⁸⁴ V.ö: előző lábjegyzet.

⁸⁵ Pester Lloyd 1870. december 14., 299. sz. Eduard v. Mihalovich szerepel szerzőként. Az Ödön-keresztnevet már a Baradlayaknál is rosszul fordították németre.

⁸⁶ Elhangzott Mihalovich Rémhajó c. balladája, Langer Viktor Ave Máriája, Orczy Bódog és Bertha Sándor egy-egy műve, sőt Erkel Sándor Csobánc-nyitánya is. Forrás: Windhager, 262. Az évet itt elgépelte a szerző.

⁸⁷ Windhager, 50.

⁸⁸ Major, 14.

A nevezett zenekar jelen tagadó válaszában tehát annál inkább következetlenséget, sőt rosszakaratot is kell látnom, mivel a megtagadás indoka tarthatatlannak tűnik fel előttem. Mert sem a kérdéses tagadó válaszevel meghatalmazott aláírója, *Blau Gyula* úr, sem a nemzeti színház zenekarának bármely tagja sem illetékes és feljogosult megítélője előre az általam rendezni óhajtott hangverseny pénzügyi eredményének s csakis ama szellemet jellemzi kellően, mely nálunk a művészetet s minden műtörekvést csak egyetlen kézimesterséggé hajlandó lealacsonyítani.

Fenntartván magamnak alkalmilag behatóbban esetelni ama viszonyokat, melyek ez ügyben bizonyára mint döntő befolyással bírók szerepeltek: sajnálom, hogy a nemzeti színház zenekarának művészeti szelleme ez alkalommal sem mutatkozott kedvezőbb és résztvevőbb színben az ügyre nézve!

Önnek, t. uram, szíves fáradozásáért őszinte köszönetemet kifejezve, maradok
Pesten, február 16-án, 1872.

Kiváló tisztelettel

Mihalovich Edmund.

89

S hogy miért volt olyan fontos ez az affér a Magyar Wagner-egylet történetére vonatkozóan? Azért, mert a nemzeti zenekara „saját kútfőből” jótékonysági felkérést biztosan nem utasított volna vissza, így annak háttérében minden valószínűség szerint Richter⁹⁰ és Orczy álltak.⁹¹ Mihalovich és Richter így 1872. febr. 16-a körül épp haragban lehettek, ami tovább árnyalhatja a Wagner-egylet febr. 25-i, első értekezletén kialakult parázs vitát, amiben Ábrányi és Mihalovich álltak szemben Richterral. Továbbmenve az is lehetséges, hogy ugyan Richter ígérte meg 1872. januárjában Wagnernek, hogy Pesten a bécsi egyesület fiókegyletét megalapítja, mégis Mihalovich tette meg ezzel kapcsolatosan az első komoly lépést. A képet színesíti egy másik forrásban lelt adat, ami szerint „(...) Mende János [Bódog] volt az, akinek kezdeményezésére a Hungária szállóban tanyázó *Gondúzó-társaság* megalapította a *Pesti Wagner Egylet[et]*.”⁹²

Febr. 25-e után a következő fontos Wagner-egylettel kapcsolatos esemény márc. 3-án az alapszabályok megfogalmazása és felterjesztése volt, majd ezután közvetlenül – úgy tűnt – semmi érdemleges sem történt egylettel kapcsolatosan. Vagy lehet, hogy mégis?

Major Ervin azt írta ugyanis korábban már többször idézett Mihalovich-tanulmányában, hogy

„[1872] Május 16-án tartotta a pesti Wagner-egylet alakuló gyűlését a „Hon” szerkesztőségében. Már február 25-én volt ebben az ügyben értekezlet, melynek elnökéül Mihalovichot, jegyzőjéül Mende Bódogot, a „Magyar Újság” munkatársát választották meg.⁹³ Az egyesület programjának megbeszélése után alapszabálytervezetet készítő bizottságot választottak; tagjai lettek Mihalovich elnöke alatt id. Ábrányi Kornél s az értekezletre vonatkozó felhívás három kibocsátója: Langer Viktor, Freckay János és Mende Bódog. A felterjesztett alapszabályokat a *Zenészeti Lapok* 10-i száma közölte. A május 16-i ülésen megválasztották elnöknek

⁸⁹ V. ö: előző lábjegyzet.

⁹⁰ Különösen, mivel Windhager a Filharmóniai Társulat bérbevételének szándékáról ír, amit Mihalovich Richtertől kért el. Forrás: Windhager, 87.

⁹¹ A történetről Ábrányi a *Zenészeti Lapok*ban is írt. Forrás: Major, 15.

⁹² *Pesti Hírlap*, 1933. okt. 19., Színház és zene rovat, A magyar zenei sajtó és Wagner Richárd.

⁹³ Major, 16., hivatkozással: *Zenészeti Lapok*, A Wagner-egylet kérdéséhez, 1872. márc. 3.

Mihalovichot, jegyzőnek Mende Bódogot, pénztárosnak Grinzweil Norbertet; a tizenkettes igazgató-választmány tagjai lettek: Ábrányi Kornél (egyúttal alelnök), Bartay Ede, Bellovics Imre, Engeszer Mátyás, Fellegi Viktor, Gobbi Henrik, Langer Viktor, Mihalovics János, Náday Ferenc, Richter János, Siposs Antal és Reményi Ede. Majd a módosított alapszabályok elfogadtatására május 26-án közgyűlést tartottak. Az egyesület azonban csak 1873-ban kezdte meg a működését.”⁹⁴

A fenti forrás szerint a pesti Wagner-egylet 1872. május 16-án alakult meg a Hon szerkesztőségében. Ezt, s a többi adatot, a korabeli magyar sajtóban megjelent cikkekben közöltek – részben, vagy egészben – megerősítették. A Budapesti Közlöny, a Hon, az Ellenőr, a Fővárosi Lapok, a Magyar Újság és a Zenészet Lapok írtak hosszabban-rövidebben az eseményről.⁹⁵

* A pesti Wagner-egylet f. hó 16-án tartá alakuló gyűlését a „Hon“ szerkesztőségi helyiségében. Elnöknek Mihalovics Ödön, jegyzőnek Mende Bódog s pénztárnoknak Grünzweil Norbert választattak. A 12-es ig. vál. tagjaiul titkos szavazati többséggel megválasztattak: id. Ábrányi K. (egyszersmind alelnök) Bartay Ede, Bellovics Imre, Engeszer Mátyás, Fellegi Viktor, Gobbi Henrik, Langer Viktor, Mihalovics János, Náday Ferenc, Richter János, Sipos Antal és Reményi Ede.

Az alapszabályok módosítása és bővítésére egy szűkebb bizottság lett kinevezve, melynek tagjai: Ábrányi K, Mende Bódog s Mihalovics János. A f. hó 26-ra egybehivandó közgyűlés, az újra átdolgozott alapszabályok átvizsgálása s felterjesztése után, azonnal megkezdí működését. A f. hó 22-én tartandó Beyreuthi-zeneünnepélyen az egyletet Langer Viktor, — ki ez alkalomra kiutazott — fogja képviselni.

Zenészet Lapok, Művészeti újdonságok rovat, 1872. máj. 19., XII/34.

Az egylet alapításának május 16-i dátuma a Zenészet Lapokban és a Budapesti Közlönyben konkrétan szerepelt, az Ellenőrben pedig utaltak a 16-ára: „A Wagner-egylet tegnap este tartotta alakuló közgyűlését, (...)”⁹⁶ Mivel a Hon valószínűleg az Ellenőr cikkét vette át május 18-án, s abban a „tegnap” szó szerepelt, az egylet alakulását akár 17-ére is datálhatnánk. A források

⁹⁴ Major, 15. és 16., hivatkozással: Zenészet Lapok, Az idézetben megtartottam az eredeti helyesírást.

⁹⁵ Budapesti Közlöny, 1872. máj. 19., 114. szám. A Hon, 1872. máj. 18., Reggeli kiadás, Különfélék rovat, X/115. Ellenőr, Hírek rovat (Pest, máj. 17.), 1872. máj. 18., IV/116. Fővárosi Lapok, 1872. május 19., 9/114. Magyar Újság, 1872. máj. 18., VI/118. Zenészet Lapok, Művészeti újdonságok rovat, 1872. máj. 19., XII/34.

⁹⁶ Hírek, Pest, máj. 17. Mivel a fejlécben a 17-e szerepel, ezért a tegnap 16-át kell, hogy takarjon.

többségében azonban a 16-i dátumot találjuk, így viszonylagos biztonsággal leszögezhetjük, hogy a pesti Wagner-egylet 1872. május 16-án, a Bayreuthi Színház alapközetétele előtt mindössze hat nappal, végre megalakult.⁹⁷

Az alakuló közgyűlésen Mihalovich bemutatta a minisztériumból visszaérkezett alapszabályokat, amelyek „(...) Jól lehet szorosán (...) a hasonczélú egyletek mintájára készültek, a miniszterium többféle módosítást kíván,”⁹⁸ melynek megalkotása céljából létrejött egy háromtagú bizottmány. Az egylet így 32 taggal megalakult, a gyűlésen pedig 15-en voltak jelen.⁹⁹ Érdekes, hogy id. Ábrányi Kornél ezúttal nem találta kevésnek a gyűlésen megjelentek számát, mint ahogyan tette azt a 20 fővel kapcsolatosan 1872. febr. 25-én. Az is érdekes lehet, hogy Ábrányi és Major is „átkeresztelték” a pénztárnokot. S mivel neve a Budapesti Közlönyben, az Ellenőrben és a Honban is Grünzweig Norbertként jelent meg, így inkább ez, mint a Major-tanulmányban (Grinzweil) és a Zenészeti Lapokban (Grünzweil) közölt lehet a mérvadó.

Csak a Zenészeti Lapok írt arról, hogy a tizenkettes igazgató választmány tagjait titkos szavazással választották. Ők id. Ábrányi Kornél, Bartay Ede, Bellovics Imre, Engeszer Mátyás, Fellegi Viktor, Gobbi Henrik, Langer Viktor, Mihalovich János, Náday Ferenc, Richter János, Sipos Antal és Reményi Ede voltak. Elgondolkodtató, hogy Apponyi Albert neve ezúttal sem merült fel egyetlen általam megtalált forrásban sem az esemény kapcsán. A pesti Wagner-egylet azonban végre működött, s valószínűleg május 26-án tartott újabb értekezletén fogadta el a módosított szabályzatot, majd 1873-ban kezdte meg hivatalos működését.¹⁰⁰

A tizenkét tagú választmány tagjai – általánosságban véve – az akkori honi zenei és kulturális élet ismert/elismert szereplői voltak. Bartay Ede (1825-1901) zeneszerző, zongorapedagógus, Bartay Endre színigazgató fia, Bellovics Imre (1847-1921) zeneszerző, karnagy, tanár pedig a korabeli főváros jelentős alakja volt, akinek neve felmerült Wagner 1869. máj. 23-i levelének címzettjei között, s aki játszott a bayreuthi színház alapközetételénél a zenekarban. Engeszer Mátyás (1812-1885) karnagy, zeneszerző és kántor, az első magyar nőikar megalapítója sokat tett a magyar „dalos-ügyért”. Fellegi Viktor (1840-1874) a budapesti nemzeti zenede tanára volt, s 1872-ben, s Apolló címen zenemű-folyóiratot is indított. Gobbi Henrik (1842-1920) zongoraművész, zeneszerző, tanár, Gobbi Alajos hegedűs bátyja, aki 1863-ban, Wagner első pesti látogatásánál hibát fedezett fel a második kürt stímmjében. Mihalovich János (1843-1917)

---

⁹⁷ Minden forrásban szerepel Langer Viktor neve, akit az egylet az alapközetételre delegált.

⁹⁸ Ellenőr, 1872. máj. 18. A minisztériumon valószínűleg a belügyminisztérium értendő.

⁹⁹ Az Ellenőr 1872. máj. 18-i közlése.

¹⁰⁰ Zenészeti Lapok 1872. június 2., XII. évf. 36. sz.

Ödön testvére volt, akivel közös háztartásban élt 1870-től 1892-ig. Langer Viktor (1842-1902), fontos szerepet játszott a Wagner-egylet megalapításában, több kritikát is írt Mihalovich zeneműveiről, s miután felhagyott a „lisztianus” klasszikus darabok komponálásával, rendkívül sikeres műdal- és csárdásszerző lett. Náday Ferenc (1840-1909) színész, rendező, a Nemzeti tagja, Sipos(s) Antal (1839-1923) pedig zongoraművész, zeneszerző, zenepedagógus, Liszt egyik kedves tanítványa/barátja, és Wagner személyes ismerőse volt.¹⁰¹

A cikk „slusszpoénja”, a pesti Wagner-egylet 1872. május 16-i megalapítása több kérdést is felvet. Ezek közül az egyik legfontosabb: miért nem szerepel a korabeli sajtóban a Wagner-egyletről írt sorok között sem az első két értekezet, sem a harmadik kapcsán Apponyi Albert neve? És ami talán még fontosabb: miért található olyan kevés adat, jobbjára csak annyi, hogy Apponyi az egylet titkára volt,¹⁰² az Apponyi- és a többi releváns irodalomban?¹⁰³ Wagner és a pesti Wagner-egylet Apponyi számára lényegtelen nem lehetett, hiszen többször találkozott Wagnerrel,¹⁰⁴ személyes, jó ismerőse volt, beszédet mondott a Festspielhaus nyitóelőadása után, tanulmányt írt a Parsifalról,¹⁰⁵ és még sorolhatnám... Igen nagyszámú forrást áttanulmányozva és végül érdemleges válaszokra nem találva arra jutottam, hogy a kérdés kinyomozása egy újabb tanulmányt igényelne. Konklúzióm így jelenleg mindösszesen ennyi: lehetséges, hogy Apponyi, Mihalovich jó barátja és a pesti Wagner-társaság több tagjának jó ismerőse, csupán az egylet tiszteletbeli, ám igen buzgó titkára volt.¹⁰⁶ Sőt, ahogyan az egyik forrásban szerepel, mágnásbarátait is igyekezett adakozásra bírni a pesti Wagner-egylet javára.¹⁰⁷

---

¹⁰¹ Magyar Életrajzi Lexikon, Bartay, <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC00523/01143.htm>, hf: 2022. 07. 28., 14:29. Bellovics, Varga, 296. Engeszer Máttyás, Éngesszer, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/e-e-7530E/engesz-matyas-engesz-753B6/>, hf: 2022. 07. 28., 14:45. Fellegi (Feigler) Viktor, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/f-82EA0/fellegi-feigler-viktor-83DEB/>, hf: 2022. 07. 28., 14:49. Gobbi Henrik, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/g-gy-757D7/gobbi-henrik-75993/>, hf: 2022. 07. 28., 14:55. Mihalovich János, Windhager, 16. Langer Viktor, Windhager, 33, 65, 66, 198. Sipos Antal, Varga, 349. és 350.

¹⁰² Pl. Haraszti, 363.

¹⁰³ Többek között ezekben az önéletrajzi írásokban sincs nyoma a Wagner-egyletnek: Apponyi Albert, *Élmények és emlékek*, III. fejezet, *Személyes kapcsolataim Liszt Ferencsel és Wagner Richárdval*, Budapest, Atheaneum, 1933., 61-91. Apponyi Albert, *Emlékirataim, Ötven év, Ifjúkorom-Huszonöt év az ellenzéken*, Pantheon, Budapest, 1922. 19-60, stb.

¹⁰⁴ „Wagner Richárdval először személyesen Liszt Ferencnél találkoztam Weimarban.” 73. 1. találkozás, *A Krisztus oratórium bemutatója alkalmával*, 2. találkozás, Apponyi részt vett a budapesti Liszt-Wagner hangverseny 1875. márc. 9-i, délelőtti főpróbáján, 3. találkozás, Bayreuth, 1876., ünnepi beszéd. Apponyi Albert, *Élmények és emlékek*, III. fejezet, *Személyes kapcsolataim Liszt Ferencsel és Wagner Richárdval*, Budapest, Atheaneum, 1933., 61-91.

¹⁰⁵ Dr. gróf Apponyi Albert, *Parsifal* in *Tanulmányok* in Bernhard Zsigmond szerk.: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*. 2. évfolyam, Budapest, 1914. 145-150.

¹⁰⁶ „Buzgó tevékenységet fejtett ki Apponyi gróf az 1872-ben alakult Wagner-egyesület keretében, (...)” *Zene* 14, (1932-33), Apponyi Albert gróf (1836-1933), 1933/10.

¹⁰⁷ Apponyi és a muzsika in *Est*, 1933. febr. 12. 15.

S bár az ő szerepét tekintve még maradt megválaszolatlan kérdés, hiszem, hogy a feltárt tények jelentősen hozzájárultak tudásunkhoz a pesti Wagner-egylet megalapításával és keletkezésével kapcsolatban, s egyben méltó emléket állítottak az elődöknek.

Források

Levelek

Richard Wagner levelei

Richard Wagner a Zenészeti Lapok Főszerkesztőjéhez, Pestre. Kelt: 1863. aug. 8. Penzing. WBV A 218, WHL (S) 16. (Az eredeti ismeretlen helyen.)

Richard Wagner Radnótfáy Sámuelhez, Pestre. Kelt: 1870. márc. 31. Luzern. WBV 5543, WHL (S) 24. OSZK Levelestár/Richard Wagner levele Radnótfáy Sámuelnek.

Richard Wagner levele Erkel Ferencnek Pestre. Kelt: 1870. jún. 28., Luzern. WBV 5611, WHL (S) 25. OSZK Kézirattár, Fond XII/1190.

Richard Wagner levele Richternek Bécsbe. Kelt: 1871. július 29. Tribschen. Richard Wagner, Briefe an Hans Richter, dearbooks, 2012, 82., lábjegyzet. (A Karpath-levelek újrakiadása.)

Richard Wagner levelei Hans Richternek. Richard Wagner, Briefe an Hans Richter, dearbooks, 2012, 54-82.

Richard Wagner levele Theodor Kafkának, Bécsbe. Kelt: 1872. jan. 2. Luzern. WBV 6000, WHL (S) 26. OSZK Kézirattár Fond XII/1191.

Richard Wagner levele Richter Jánosnak Pestre. Kelt: 1872. márc. 12., Luzern. WBV 6075, WHL (S) 27. A Magyar állami Operaház Emlékgyűjteménye. 72. 48. 46.

Richard Wagner Hans Richterhez, Budapestre. Kelt: 1875. jan. 27. Bayreuth. WBV A437, WHL (S) 33. Az eredeti ismeretlen helyen.

A WHL (S) jelzet, ami Wagner magyar leveleinek 2018-as katalógusát takarja, forrása: Varga Ildikó, Richard Wagner, Magyarország és a magyarok 1842-1924. Magánkiadás, 2018., 261-278.

Liszt Ferenc levele

Liszt Ferenc Carolyne Sayn-Wittgensteinnek 1871. nov. 19. Németh Amadé, Richter János emlékezete in Muzsika, 1967. 02. 01., X/2., 16.

Egyéb kéziratok

Mihalovich Ödön önéletrajzi vázlatai. (1872?), OSZK Fond XII/1322.

Újságok, folyóiratok

1870

Zenészeti Lapok, 1870. Mihalovich Ödön s hangversenye, 1870. 04. 10., X/28.

Pester Lloyd 1870. december 14., 299. sz.

1871

Fővárosi Lapok, A „Tannhäuser” jelmezes főpróbája, 1871. márc. 10., 8/57.

Fővárosi Lapok, A „Tannhäuser” zenéje. I. II. 1871. márc. 14. és 15., 8/60. és 61.

Der Tannhäuser im Nationaltheater, Ungarischer Lloyd, 1871. márc. 14-én.

Zenészeti Lapok 1871. nov. 26., 12/9. 134.

Zenészeti Lapok, 1871. dec. 3., 12/10, 151.

Zenészeti Lapok, 1871. dec. 31., 12/11, 212.

1872

Magyar Újság, 1872. febr. 23, péntek, VI/48.

Reform, Különfélék rovat, 1872. febr. 23., péntek, III/52.

Pesti Napló, 1872. febr. 24., szombat, 23/45.

Ellenőr, Hírek rovat, 1872. febr. 24., szombat, IV/45.

Fővárosi Lapok, Fővárosi hírek rovat, 1872. febr. 24., szombat, 9/44.

Vasárnapi Újság, 1872. február 25., vasárnap. Melléklet a Vasárnapi Újság 8-ik számához, Mi újság rovat (A képviselőház). 19/8. Uo: (Pesti farsangi statisztika) és Nemzeti Színház.

Zenészeti Lapok, Művészeti újdonságok rovat, 1872. febr. 25., vasárnap.

Zenészeti Lapok, A Wagner-egylet kérdéséhez és Művészeti újdonságok, 1872. márc. 3., vas.

Borsszem Jankó, Anyi-ényi, 1872. márc. 3., 5/218. 8.

Magyar Újság, Krónika, Pest, márczius 4. 1872. márc. 05., VI/52.

Fővárosi Lapok, Fővárosi hírek rovat, 1872. márc. 05., 9/52.

A Hon, 1872. máj. 18., Reggeli kiadás, Különfélék rovat, X/115.

Újság, 1872. máj. 18., VI/118.

Ellenőr, Hírek rovat (Pest, máj. 17.), 1872. máj. 18., IV/116.

Budapesti Közlöny, 1872. máj. 19., 114. szám.

Fővárosi Lapok, 1872. május 19., 9/114.

Magyar Zenészeti Lapok, Művészeti újdonságok rovat, 1872. máj. 19., XII/34.

Zenészeti Lapok, 1872. június 2., XII. évf. 36. sz.

Magyar Újság (Ujság), Hírlapirodalmunk 1872-ben, 1872. dec. 22., vas., VI/294.

Képek, 1871/72

Frecskay János képe, Igazmondó, 1871. 303. I., a szerző ismeretlen.

Gróf Apponyi Albert képe in Vasárnapi Újság, címlap, 1878. május 19., XXV/20. szám, Pollák Zsigmond metsző, litográfus: Haske.

Langer Viktor képe, Ország-Világ, 1895. április 14., 16/15, a fényképész ismeretlen.

id. Abrányi Kornél, 1902. okt. 19., 49/42, a szerző ismeretlen.

Mihalovich Ödön képe in Muzsika, 1929/5. A kép szerzője ismeretlen.

Richter János képe in Muzsika, 1993. 11. 01. 11. szám, címlap. Kozmata Ferenc felvétele Richter működésének pesti éveiből.

További források

- A századforduló három évtizede in Magyarország a XX. században, III. kötet, Kultúra művészet sport és szórakozás. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/431.html>. Hf: 2022. 07. 18., 17:47.
- Apponyi Albert, Emlékirataim, Ötven év, Ifjúkorom-Huszonöt év az ellenzéken, Pantheon, Budapest, 1922. 19-60.
- Apponyi Albert, Élmények és emlékek, III. fejezet, Személyes kapcsolataim Liszt Ferencsel és Wagner Richárdal, Budapest, Atheaneum, 1933., 61-91.
- A renegát, báró Orczy Bódog portréja, 2013. 01. 25., 9:03.
https://caruso.blog.hu/2013/01/25/a_renegat_baro_orczy_bodog_portreja, hf.: 2022. 07. 22., 9:24.
- BME Gépészmérnöki Kar, <https://gpk.bme.hu/hu/>. Hf: 2022. 07. 18., 17:53.
- Bozó Péter, „A Wagnernek megtiltani nem lehet”, A zeneszerző fogadtatásának komolytalan aspektusai a Borsszem Jankóban in Magyar Zene, 57/1., 2019.
- Dr. Gróf Apponyi Albert, Emlékirataim, Ötven év, Ifjúkorom, Huszonöt év az ellenzéken, Pantheon, Budapest, 1922.
- Dr. gróf Apponyi Albert, Parsifal, in Tanulmányok in Bernhard Zsigmond szerk.: Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle. 2. évfolyam, Budapest, 1914. 145-150.
- Engeszer Mátyás, Éngeszer, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/e-e-7530E/engeszer-matyas-engeszer-753B6/>, hf: 2022. 07. 28., 14:45.
- Estók János, A szürke eminenciás in Rubicon, A haza bölcse, Deák Ferenc, 2003/9-10. 99.
- Fellegi (Feigler) Viktor, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/f-82EA0/fellegi-feigler-viktor-83DEB/>, hf: 2022. 07. 28., 14:49.
- Fónagy Zoltán-Nagy Béla, 1867-1918 Osztrák-Magyar Monarchia in Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, <https://tti.abtk.hu/terkepek/1867-1918-osztrak-magyar-monarchia>, hf: 2022. 07. 18., 14:05.
- Gobbi Henrik, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/g-gy-757D7/gobbi-henrik-75993/>, hf: 2022. 07. 28., 14:55.
- Grove Monográfiák, Wagner, John Deathridge-Carl Dahlhaus, Zeneműkiadó, 1984.
- Haraszi Emil, Wagner Richard és Magyarország, Budapest, 1916.
- Hevő Péter, Időzített bomba vagy félreértett nagyhatalom? A Német Császárság születése - Ujkor.hu, hozzáférés: 2022. 07. 18., 14:00.
- Kempelen Béla, Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok 2., Budapest, 1938., Mende, felsőgallai, 55.
https://adt.arcanum.com/hu/view/CsaladHely_AltalanosCsaladtortenet_Kempelen_MagyarorszagizsidoCsaladok_2/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=58&layout=s, hf: 2022. 07. 23., 18:48.
- Lengyel Emese, Richter János karmester – Győrből a világhírű in Magyar Nemzet, 2022. júl. 22. Hf: 2022. 07. 22., 10:12.
- Magyar Életrajzi Lexikon, Bartay, <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC00523/01143.htm>, hf: 2022. 07. 28., 14:29.
- Major Ervin, Mihalovich Ödön in Tanulmányok in (MTA) Muzsika. Zeneművészeti, zenetudományi és zenekritikai folyóirat 1., 1929/5., 16.
- Németh Amadé, Richter János emlékezete in Muzsika, 1967. 02. 01., X/2.
- A Pallas nagy lexikona, 12. kötet: Magyar-Nemes, Budapest, 1896, 502.
https://adt.arcanum.com/hu/view/PallasLexikon_12/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=509&layout=s, hf: 2022. 07. 23., 18:33. 2.
- Pesti Hírlap, 1933. okt. 19., Színház és zene rovat, A magyar zenei sajtó és Wagner Richárd.

- Révai Nagy Lexikona, 13. kötet: Lovas-Mons, Budapest, 1915, 594. https://adt.arcanum.com/hu/view/RevaiLexikon_13/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=595&layout=s, hf: 2022. 07. 23., 18:34. 5.
- Richard Wagner, Briefe an Hans Richter, dearbooks, 2012, 54-82. (A Karpath-levelek újrakiadása.)
- Richter János világhírű karmester életéről jelent meg kötet in Színház online, 2022. ápr. 15., 6:56, hf: 2022. 07. 22., 10:40.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, 8. kötet, Mende Bódog (felsőgallói), 1073-1074. oldal, https://adt.arcanum.com/hu/view/SzinnyeiMagyarIrok_08/?query=mende%20b%C3%B3dog&pg=538&layout=s hf: 2022. 07. 23., 18:50.
- Szulovszky János, A fordulópontok évtizede in Szemle, 2004/10. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-4/577592_szulovszky.pdf. Hf: 2022. 07. 18., 18:00.
- Varga Ildikó, Richard Wagner, Magyarország és a magyarok, 1842-1924, Magánkiadás, Pécs, 2018.
- Windhager Ákos, Mihalovich Ödön pályaképe, Doktori disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2010.
- Zene 14, (1932-33), Apponyi Albert gróf (1836-1933), 1933/10.
- 1872. évi XIX. törvénycikk in 1000-2003, ezer év, 1870-79. <https://web.archive.org/web/20120128113744/http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=4&f=5407&param=5535#tv5535>. Hf: 2022. 07.18., 18:22.